

YAHUDİLİKTE OTORİTE KURUMLARI ÜZERİNE

Prof. Dr. Mustafa ALICI

Özet: Tarih boyunca Yahudilik otorite konusunda kendi nevi şahsına münhasır bir karakter arz eder. Yahudi tarihinde güçlü ilahi kelamı vahyeden peygamberlerin toplum içindeki gücünü zaman zaman krallar olumlu veya olumsuz açıdan etkilemişlerdi.

Özellikle Babil Sürgünü sonrasında gittikçe kurumsallaşmaya başlayan ruhban sınıfı, özellikle günümüze kadar uzanan geleneğe ait, en önemli beşeri kurumdur. Ruhban sınıfının mirasını devralan rabbiler ise Talmud'un oluşum dönemi (MS, II-VI. asırlar) sırasında modern öncesi geleneğin oluşmasında, klasik dönem Yahudiliğin modern döneme aktarımında ve onun yeniden yapılanmasında hayati roller oynadılar.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, rabbani gelenek, Yahudi ruhbanlığı otorite, dinî otorite

ON THE AUTHORITY INSTITUTIONS IN THE JUDAISM

Summary: Throughout the history, Judaism has its own sui generis characters on the authority. In the history of Jewish people, the power of the Jewish prophets who had revealed the divine powerful words in their mouths was in times effected by the political powers such as kings either in the positive direction or negative one. In particular, post exilic periods the Jewish priesthood got its own huge power in the religion along with increasing its institutional forces forming the tradition itself. Replacing their posts, the Rabbinic Judaism had played the vital roles in this matter, constructing the faith as the Talmudic tradition (especially the II - VI.th centuries) as well as forming the pre-modern Judaism apart from the classical faith.

Key Words: Judaism, rabbinic tradition, Jewish priesthood, religious authority

GİRİŞ

Dinler tarihçilerinin “kurucusu olan dinler” diye sınıflandırdığı Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi dinlerde dinî otorite öncelikli olarak kurucudan ve/veya onun vahiy tecrübesinden gelmektedir. Özellikle Yahudilik, karakteri itibarıyla kurucusuna ve kutsal kitaplarına aşırı vurgu yapan, neşet ettiği kavmin etnik kökeninde ısrar eden, onun tarihine kutsal bir tarih olarak önem veren, meydana getirdiği dinî kurumlara özgün etnik hususiyetler verme ihtiyacını duyan tek tanrılı bir dinî gelenektir. Bu anlamda dinî otoriteye dayalı kurumlar özellikle, geleneğin genel karakteristiklerinin karşılıklı örgüsü içinde, bilhassa kavmin sosyo-kültürel ve tarihsel süreçleri bağlamında incelenmesi gereken bir konudur.

Otorite kelime olarak Yahudi kutsal kitap külliyatı (Eski Ahit) içinde geçmez. Ancak Kitab-ı Mukaddes, (bilhassa Yeni Ahit), özgün hatta keyfi bir işin imkânını, yerine getirilme hakkını, onu ifa özgürlüğünü ve zorla yapma gücünü ifade eden bir kelime olarak (Grekçe) *exousia*'yı kullanır.

İbranice ve Aramice bir karşılığı olmayan bu kelime aynı zamanda resmi bir makam ve onu elinde tutan kişiyi ifade etmektedir.¹

Bu çalışmamızda önceki sayılarda değindiğimizden farklı olarak ilahi dinlerin ilki olan Yahudiliğin başlıca dinî otorite kurumlarını ve bu kurumların dini şekillendirmedeki rollerini değerlendireceğiz.

a. Tanrı Otoritesi

Eski Ahit, İsrail dinî hayatındaki dinî otoritenin mutlak sahibi olarak Tanrı hâkimiyetine zaman zaman etkili vurgular yapmaktadır. Mesela Kral Davut, krallığının büyüklüğü karşısında bir anlık gurura kapıldığında Tanrı, kendi mutlak otoritesinin büyüklüğünü ona gösterir.²

Yine İsrail tarihinde Tanrı'nın insanoğlunu denemesinin sembolleştiği bir peygamber olan Eyüp, Tanrı'nın kaçınılmaz kudretini en açık dille ifade eden insandır.³ Sonraki dönem Eski Ahit külliyatı Tanrı otoritesini *ilahi güç ve kudret*⁴, *evrene hâkim olan ilahi kudret*⁵ *yeryüzünün idaresini elinde bulunduran Rabbin gücü*⁶ gibi ifadelerle betimlemektedir.⁷

İlk Çağ toplumlarına yaygın bir şekilde hâkim olan dışi ilahların varlığına rağmen, Yahve'nin eril sigalarla kişileştirilmesi bir anlamda ilahi otoritenin gücünün İsrail toplumunda iyice yerleşmesini sağlamaktaydı.⁸ Buna göre Tanrı, İsrail ilahı olmasına rağmen yeryüzüne ve evrene hâkim mutlak kraldır.⁹ Tanrı'nın otoritesi sadece soyut ifadelerle değil bizzat ona verilen somut, vasıflarla da destekleniyordu. Mesela onun yüzü,¹⁰ sırtı,¹¹ kolları,¹² bacakları¹³ vardır. Ayrıca Eski Ahit, öteki ilahlara tapınmaya şiddetle karşı çıkmakta, hatta Yahve'nin bu konuda kışkırtıcı ilah olduğu vurgulamaktadır.¹⁴ Sonuçta mutlak kral olarak Yahve, bu davranışı, kendi otoritesini zedeleyecek, karşılığında da bir azabı gerektirecek kötü bir hareket olarak görür.¹⁵

1. Wolfgang Beilner, "Authority", *Encyclopedia of Biblical Theology*, ed. Johannes B. Bauer, London 1978, 52.

2. II. Samuel, 24/1-14.

3. Eyüp, 10/7.

4. Ester, 13/9.

5. Daniel, 4/17.

6. Daniel, 2/21-22; 4/25; 6/26-27.

7. Tanrının mutlak otoritesine vurgu yapan diğer Eski Ahit referansları arasında, Çıkış 15/18; Mezmurlar, 29/10; 93/1-2; 146/10; Daniel, 4/34-35 sayılabilir.

8. S. David Sperling, "God:God in the Hebrew Scriptures, *ER*, VI, 5.

9. Mezmurlar, 47/3; 95/1, 3; Hâkimler, 8/23; I. Samuel, 8/7; İşıya, 41/21;45/6; Nahum,1/ 2

10. Çıkış, 33/20.

11. Çıkış, 33/23.

12. Tesniye, 32/40.

13. Nahum, 1/3;Zekarya, 14/4.

14. Çıkış, 20/5;35/14;Tesniye, 4/24;5/9;Yeşu, 24/19.

15. Tesniye, 4/15-27.

Otoritenin kaynağı olan İsrail Tanrısı, mutlak kudretini kavmi (İsrail) üzerinde iyi bir şekilde ifa etmek için bir takım araçlar kullanır. Mesela peygamberler, ruhbanlar ve krallar bu şekilde ilahi otoritenin icra memurları sayılabilir.¹⁶ Bunun yanında Eski Ahit, Tanrı'nın aynı zamanda olağanüstü durumlarda sıradan insanlara da bazı *yetkiler* bahşettiğini bildirir. Hatta bazen bu otoritenin, İsrail Oğulları dışındaki insanlara da ihsan edildiği kabul edilmektedir.¹⁷ Ancak yine de en önemlisi İsrail kavmine bahşetmiş olduğu *Musa Şeriatı* yoluyla Tanrı'nın otorite vermesidir.¹⁸ Babil Sürgünü Dönemi'nin peygamberlerinden Daniel, gördüğü rüyada, "İnsanoğlu" diye isimlendirdiği birine sonsuza kadar sürecek bir otorite bahşedileceğini bildirir.¹⁹

b. Peygamber Otoritesi

İsrail peygamberleri, Yahudi dinî geleneğinde en önemli sırayı alan bir diğer otoriter kurumdur. Tekrar belirtelim ki İbrani peygamberlerinin otoritesi taşıdıkları ilahi elçilik vazifelerinden, ilettikleri mesajlardan ve öğrettikleri kutsal öğretilerden dolayısıyla da sonuçta bizzat Tanrı'dan gelmektedir.²⁰ Bu ilahi yön, onların insanlar tarafından eleştirilmesini etkisiz bırakmaktaydı. Daha önemlisi peygamber çağrısı ilahi bir otoriteyi taşıdığından onların korkutulması ve tehdit edilmesi de mümkün değildi.²¹ Yine de Eski Ahit peygamberlerinin yüksek yetkilerle donatıldığını biliyoruz.²²

Yazılı bir otorite kaynağı olarak Eski Ahit, Tanrı tarafından bazı insanlara verilen peygamberlik çağrısını bazen hikâye etmekte ve onların bu otoriteyi nasıl aldıkları sembolik dillerle ifade etmektedir. Mesela İşaya²³ ve Yeremya²⁴ gibi mukaddes insanlar, -birazda kendi dönemlerinden kaynaklanan bir hassasiyetle- özellikle otoriteye nasıl sahip olduklarını gösterecek şekilde peygamberliklerinin başlangıcını betimlemektedirler. Burada hemen dikkat çeken husus, onların Tanrı tarafından yetkilendirilmesidir.²⁵ Aslında kendi davalarına bu gibi ifadelerle başlamaları, otorite bağlamında onların gerek halk tabakaları gerekse ruhban üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirecek, meşrulaştıracak belki de bazen şoke edici bu ilk mesajlar yoluyla kutsal alanla ilişki kuran kimseler olarak, toplum içindeki karizmatik otoriteleri hemen sağlanmış olacaktı.

16. Mesela; Yeremya, 1/1-8.

17. Mesela Daniel 4/ 18-19.

18. Tobit, 2/13.

19. Daniel, 7/13.

20. Çıkış, 7/1.

21. Yeremya, 1/7-8; Ezekeil, 2/6.

22. Yeremya, 1/10.

23. İşaya, 6.

24. Yeremya, 1.

25. Mesela Yeremya, 1/9'da *bu gün sana yetki verdim*" ifadesi özellikle kullanılmaktadır.

Eski Ahit'te peygamber olarak tanımlanan ilk kişi İbrahim'dir.²⁶ Musa ise icra ettiği önderliği veya taşıdığı mesajlardan dolayı peygamberlerin en büyüğü olarak taltif edilir.²⁷ Bir peygamber, kendisine verilen ilahi tebliği halka iletmekle memurdur.²⁸ İsrail peygamberlerinin Tanrı çağrısını yapmalarından dolayı kazandıkları güçten başka bir kudretleri bulunmamaktadır. Zaten onlar, çoğunlukla türlü sosyal sınıflardan gelmişlerdi; mesela Amos²⁹ ve Elişa³⁰ bir çiftçi, İbrahim ise bir prens olarak tanıtılmaktadır.³¹ Yahudi din geleneğine göre kadınlardan hatta çocuklardan bile bu yüce din otoritesine sahip olabilenler bulunabilir.³² Bazıları, kendilerine ait olmayan, ama bizzat ilahi vasıfta olan³³ bu çağrıya hayatları boyunca muhatap olurken bazıları için bu durum, bir anlık meseledir.³⁴ Her iki durumda da peygamberler Kut-sal Ruh'un otoritesiyle konuşmaktadırlar.³⁵

Peygamberin verdiği mesaj, zaman tahdidi olmadan sonraki tüm İsrail halkını kapsar ve tüm nesiller üzerinde ilahi bir otoriteye sahip olur; mesaj, ya gelecekteki bir olayın kehaneti³⁶ ya da peygamberlerin ömürleri sırasında veya sonradan ortaya çıkan bir durumun ifade edilmesidir.³⁷ Her durumda da İbrani peygamberlerinin başlıca rolü, Tanrı sözünü hakkıyla taşımak, onu öğretmek, insanları kınamak veya düzeltmek ve doğruluk içinde onları eğitmektir. Zaten bu durumu peygamberlere verilen sembolik unvanlar da göstermektedir; mesela bir peygamber bazen bir kralın elçisi gibidir,³⁸ bazen Tanrı kulu,³⁹ bazen de bir çoban⁴⁰ veya gözetleyicidir.⁴¹ Yine o, Allah Adami⁴² veya haberci⁴³ olarak da tavsif edilir.

Peygamberin dindeki konumu konusunda özellikle Orta Çağ Yahudi din geleneğinde büyük tartışmalar yaşanmış ve bu konuda farklı yorumlar getirilmiştir. Bazılarına göre peygamberlerin geçirdikleri dinî tecrübeler, bil-hassa gördükleri vizyonlar “gerçek” olup bu aynı zamanda onların Tanrı

26. Tekvin, 20/7.

27. Tesniye, 34/10-12.

28. Amos, 3/8.

29. Amos, 7/14.

30. I. Krallar, 19/19.

31. Tekvin, 23/6.

32. Mesela, I. Samuel, 3/19-20; II. Krallar, 22/14.

33. Yeremya, 23/16; Ezekeil, 13/2.

34. Sayılar, 11/25-26.

35. Sayılar, 11/29; 24/4.

36. Tesniye, 18/20.

37. I. Krallar, 13/3; II. Krallar, 23/15-16.

38. İşaya, 44/26; Haggay, 1/13.

39. Amos, 3/7.

40. Zekarya, 11/4, 7; Yeremya, 17/16.

41. İşaya, 62/6.

42. Mesela Tesniye, 33/1.

43. II. Samuel, 10/2; İşaya, 42/19; Malaki, 3/1.

tarafından seçilmiş olmalarının işaretidir. Müslüman Endülüs'te yaşayan ve devrin önde gelen Yahudi âlimi olan Yuda Ha-Levi (1075?-1141), bu görüşün savunucusudur.

Bazı Yahudi otoriteleri ise peygamberlerin beşeri, ama karizmatik yönlerine vurgu yapar. Buna göre peygamberler, beşeri açıdan; akıl, maneviyat, hatta fiziksel yönlerden mükemmel kişilerdir. Bu görüşün en önemli temsilcisi olan Maimonides (1135-1204), *Delalat'ül-Hairin* adlı eserinin yaklaşık üçte birini bu konulara ayırmıştır. Ona göre Tanrı, bilgi ve ahlak bakımından alçak seviyedeki birini peygamber olarak seçmez. Peygamberler daha yüce meziyetlere sahiptir. Musa sadece bunlarla da yetinmemiş ve Tanrı ile yüz yüze görüşmüştür. Yahudi filozofu Maimonides, Yahudi olmayanlar arasında da peygamberlik yapabilenler olabileceğini kabul ederken bunların nispeten düşük olduğunu iddia etmiştir. Ancak yine de Yahudi geleneği kutsal kitabın yazılmasının Ezra Dönemi'nde tamamlandığını ve peygamberliğin Malaki ile bittiğini iddia etmektedir.⁴⁴

Sonuçta bilhassa sözlü geleneğin hâkim olmadığı dönemlerde mutlak ilahi otoriteyi elinde bulunduran unsur peygamberlerdi denebilir. Bir peygamber kendi otoritesini ispatladıktan sonra öncelikle İsrail'in öteki dinî ve siyasi otorite unsurları mesela, krallar veya ruhban tarafından sonra da toplum tarafından kabul edilmeliydi. Söz gelişi bazen peygamberler, sıkıntı duymadan kralların yanına, kraliyet saraylarına, Süleyman Mabedi'ne girebiliyor ve sorguya çekilmeksizin faaliyetlerini rahatça sürdürebiliyordu.⁴⁵ Peygamberler, söyledikleri sözlerden veya yaptıkları hareketlerden dolayı sorumlu tutulamazdı, zira onlar ilahi bir kelâmı ifade etmekteydiler.⁴⁶

Yine peygamberlerin taşıdığı mesajlar yazılı geleneği oluştururken aynı zamanda devrin en yeni ve en önemli otoriter vesikalarını bize sunmaktaydılar. Bizzat dinî geleneğe yön veren peygamberin kendisi olduğundan o, aynı zamanda İsrail'in beşerî ve sosyal işlerinde önderlik yaparak devrin sorunlarını ilk elden bilen kişidir. Yine peygamberlerin küçük veya büyük olarak tasnif edilmesi veya Musa'nın tartışmasız en büyük peygamber olarak tanımlanması, peygamberin sahip olduğu mesajın "İsrail kavmine yaptığı tesirlerin" büyük veya küçüklüğüne göre değişim göstermekteydi. Bir başka ifadeyle peygamberin karizmatik otoritesi, taşıdığı ilahi vahyin İsrail kavmi içindeki rolüne, algılanış biçimine ve sonucuna göre değişiklik gösterecektir.

c. Kralların Otoritesi

Hükümdarların dinî otorite olması, en ilkel kabilelerden en yüksek medeniyetlere kadar pek çok gelenekte gözlemlenebilmektedir.⁴⁷ Siyasi

44. Yusuf Besalel, "Peygamberler ve Peygamberlik" *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 503-504.

45. Robert R. Wilson, "Prophecy: Biblical Prophecy", *ER*, XII, 19.

46. Mesela, Yeremya 26/12-16.

47. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, Isparta 2002, 158-160.

açından en üst otorite olan kral (İbranice *Melék*), İlk Çağların en totaliter gücünü temsil etmekteydi. Hatta İsrail Oğullarının da bir ara köle durumuna düştükleri kadim Mısır'da Firavunlar (krallar) ilah olarak kabul görmekteydiler. Sonraki dönemlerde İsrail Oğullarının temasta bulunduğu öteki milletlerin de kralları mevcuttu.⁴⁸

Bu bağlamda başlangıçta bir aile durumundaki İsrail Oğullarına Tanrı, İbrahim yoluyla krallar bahşedeceğini vadetmişti.⁴⁹ Tanrı, bir kralın yapacağı bir şekilde Yahudi kavmini kurtardıktan sonra, onlara toprak olarak daha önce Kenan topraklarını vadetmişti. Musa ve Yuşa, bu dönemde bir anlamda ilahi kraliyet otoritesinin aracılığı gibi görev yapmaktaydılar. Hatta Yuşa peygamberin ölümüyle birlikte muhtelif şehirlerde “yaşlılar” adında kraliyeti kolaylaştırıcı idareciler bulunmaktaydı.⁵⁰

Kralın bulunmadığı ilk dönemlerde Tanrı, peygamberlerin yanında kendi otoritesinin sağlanması için *hâkimler* (yargıçlar) adı verilen bir takım önderleri de atamıştır.⁵¹ Tevrat, “Tanrı önünde görev yapan” hâkimi dinlemeyip saygısızlık edenlerin öldürülmesini ve kötülüğün kavmin içinden atılmasını emreder.⁵² Kavmin düzenini sağlayacak yasaların takibi böylelikle peygamberin önderliğinde yargıçlara ve kâhinlere bırakılmıştır.⁵³ İlahi yasaların işlenmesi ve insanların yargılamasına yapılan bu tür vurgularla kendini kavmin özel ilahı olarak tanıtan Tanrısı ve peygamberi bulunan ve toprağa yavaş yavaş bağımlı hâle gelen bir toplumda siyasi ve idari durumun gittikçe kozmopolitik hâle dönüştüğünü görmekteyiz. Ancak peygamber haricindeki bu idarecilerin otoritesi, ilk zamanlar yerel ve geçici olmaktadır. Daha ileri dönemlerde İsrail Oğulları, Filistin topraklarına iyice yerleştiklerinde mutlak Tanrı krallığı yanında kendileri için daha görülebilir ve beşerî özellikleri daha fazla göze çarpan bir kral talebinde bulunacaklardır.⁵⁴ İsrail Oğullarının kral talebini, dönemin peygamberi Samuel'in yaşlanmasına bağlayanlar bulunmaktadır.⁵⁵ Sonuçta peygamber Samuel, kavmin bu ısrarını Tanrı krallığına karşı bir isyan ve nankörlük olarak görse de,⁵⁶ belki artarak devam eden Filistin askeri tehdidi karşısında kavmin talebine boyun eğerek⁵⁷ Saul'u (Talut'u) kral olarak atamak zorunda kalmıştı.⁵⁸ Saul, ilk İsrail kralı ve Tanrı

48. Tekvin, 36/31; Hakimler, 11/13.

49. Tekvin, 17/6.

50. Yuşa, 24/31; Hakimler, 11/5.

51. Hakimler, 2/16-19.

52. Tesniye, 17/12.

53. Tesniye, 17/11.

54. Kur'ân-ı Kerim, İsrail Oğullarının ilahi otoritenin yanında beşerî kral istemelerinin İsrail tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olduğunun gayet farkındadır; Bakara, 2/246-251.

55. F. F. Bruce, 'Israel', *New Bible Dictionary*, ed. J.D. Douglas, Leicester 1997, 523.

56. I. Samuel 8.

57. I. Samuel, 8/20.

58. I. Samuel, 10/1.

peygamberinin seçtiği siyasi bir lider olarak hem askeri hem de kendine özgü nitelikleriyle çok geçmeden kendini kabul ettirmişti. Bununla birlikte *de facto* olarak Samuel peygamber, kralın siyasi liderliğini kabul etmekle birlikte onun Musa şeriatına uyması için elindeki dinî yetkileri kullanmaktaydı.⁵⁹ Burada dikkat çeken nokta, en yüksek beşer otorite olan peygamberin siyasi otoriteyi bizzat ataması ve Tanrı otoritesine bağlılığın hâlâ toplum içinde devam etmesiydi. Hatta bu dönemde Tanrı krallığı yerine komşu kavimlerdeki ne benzer monarşi istenmesi, ahlaki bir zafiyet olarak görülebilir.⁶⁰

Eski Ahit, krallın otoritesinin kapsamını bazen oldukça geniş tutmuştur. Söz gelişi o, hem sosyal adaleti gerçekleştirmeli, hem de doğruluk ve adaletle hükmetmelidir.⁶¹ Tanrıyla yapılan ahitlere sadık kaldığı müddetçe kralın mülkiyeti yine Tanrı tarafından korunma altındadır.⁶² Bu yüzden kral her durumda Tanrı otoritesine boyun eğmek ve şeriatı açıkça ilan etmek zorundadır.⁶³ Ancak şu var ki krallık otoritesini kötüye kullanan ve kötülük yapan hem Yahuda hem de İsrail kralları her zaman olmuştur.⁶⁴ Hatta kralların doğru yola gelmesi için peygamberler türlü nasihatte bulunmuşlardı.⁶⁵

Neticede uzun İsrail tarihi (özellikle Davud’la birlikte yaklaşık 400 sene) içinde, siyasi otorite olarak krallık fazla yer tutmamasına rağmen, Musa şeriatına uyumlu olduğu dönemlerde monarşinin iyi işlediğini söyleyebiliriz. Zira Kitab-ı Mukaddes’e göre Davud⁶⁶ hanedanının güvenliği yine ilahi kudret tarafından emniyet altına alınmıştır.⁶⁷ Sonraki asırlarda krallar dönemi, ezilen ve zulüm gören Yahudi toplumu için daima bir özlem ve ideal olmuştur. Bunun neticesinde bilhassa Babil Sürgünü ve sonrasında, Yahudi altın çağı denilebilecek bir anlayış ve ideal İsrail kralı (Mesih) beklentisi ortaya çıkmıştır. Mesih’in yeryüzünde kuracağı hükümdarlık, Tanrı krallığı olup, dünyaya tam bir esenlik ve huzur verecek, Yahudileri tekrar milletlerin efendisi ve ışığı yapacak bir yönetimdir.⁶⁸ Krallık, konusunda özellikle Orta Çağ’da Yahudi dinî geleneği, farklı görüşler ortaya koymuştur. Konu hak-

59. I. Samuel, 13/9-14.

60. “King, Kingdom”, *Nelson’s Illustrated Bible Dictionary*, ed. Herbert Lockyer, F. F. Bruce, New York 1986, 616.

61. İşaya, 11/1-4; Yeremya, 33/15.

62. I. Samuel, 10/25; I. Krallar, 9/4-7; II. Krallar, 11/12.

63. II. Krallar, 23/1-3.

64. I. Krallar, 14/16; II. 21/16.

65. II. Samuel, 12/1-18; I. Krallar, 18/17-18; Yeremya, 26/1-6.

66. Kitab-ı Mukaddes’e göre Davut, hem bir kral ve hem de bir rahip olarak anlatılmaktadır; Mezmurlar, 110, hatta bazen o, İsrail din kültüründe liderlik konumundadır; II. Samuel, 6/13-20; I. Krallar, 8/5.

67. Mezmurlar, 132/11-18.

68. “Kingdom of Heaven”, *The Encyclopedia of Jewish Religion*, ed. R. J. Zwi Werbofsky- Geoffrey Wigoder, London 1967, 229; Mesih kavramı konusunda özellikle üç dindeki daha geniş tartışmalar için; Ekrem Sarıkçıoğlu, “Mesih”, *tabula rasa*,

hakkında tezler ve antitezler iç içe geçmiş durumdadır. Bu görüşler, hem krala teokratik bir yapı içinde yetki vermekte hem de onu Tanrı'nın mutlak melekutunu beğenmeyen beşeri bir isyan olarak görmektedir. Aynı zamanda Mesih'in idaresindeki Tanrı krallığının yeryüzünde tesisi için vazgeçilmez bir eskatolojik ideale hasret duymakta ve niyazda bulunmaktadır. Mesela bazı rabbaniler, kralın atanmasını ilahi bir emir görürken bazıları ise özellikle ilk başta Samuel peygamberin karşı çıkmasına dayanarak ilahi otoriteye isyan ve Tevrat'ın emir ve yasaklarının ihlaline sebep olacak beşeri bir güç kay-nağı olarak itiraz edeceklerdir. Hatta Rabbi Isaac Abravanel (1460-1521), Tesniye (17/ 13-20)'de geçen pasajları yorumlarken kral atanmasının sadece zaruri olduğunu, ama mutlak manada ilahi iradeyle uyumlu olmadığını ileri sürer. Ona göre ideal hükümet şekli monarşi değildir. Ancak genel rabbani çizgisine baktığımızda tam tersi bir durumla karşılaşırız. Babadan oğula geçen ve Davud soyuna dayandırılmak istenen monarşi Yahudilik için en zir-vedeki yönetim biçimidir ve her bir Yahudinin duasında ideal Davud Hane-danı'nın tekrar ikame edilmesi niyazı bulunur. Davut soyundan olmayan ruhbanların teokratik bir devlet denemesinde buldukları Makkabiler Dö-nemi (MÖ, 65-MÖ, 63), kral unvanını almayı reddederken Yahudi dinî gele-neliğinin tepki-sinden çekinmekteydi. Nitekim hanedan içinde Alexander Yannai (MÖ, 103-MÖ, 76) bu unvanı almaya teşebbüs edince Mesih bekleyen Yahudiler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Daha sonraki uzun azınlık yıllarında kral ve krallıkla ilgili rabbani kurallar, genel olarak tarihsel verilere göre değil teorik açıdan tedvin edilmişti. Bu konuda Maimonides (1135-1204) eklektik bir görüşle Yahudi geleneğini yorumlamıştır; ona göre bir kral ancak bir peygamber tarafından atanır ve Tanrı yolunda giderse meşru sayılabilir.⁶⁹

d. Ruhban Otoritesi

Eski Ahit, rahipliği (İbranice *kohen*.⁷⁰ çoğulu *kohenim*) İsrail'in Levi oğullarına⁷¹ ait bir görev olarak görmekte⁷² ve aynı zamanda Musa'nın abisi

(Mayıs- Ağus-tos 2003), say. 8, 29-34.

69. Hilkhoh Melakhim, 1/8'den naklen; "King and Kingship", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, 229.

70. Kohen kelimesinin etimolojisinin "bağlanmak" veya "saygı göstermek" anlamında Akkadça *k'n* kökünden veya doğrudan *kwn* "ayakta durmak" kökünden geldiği ileri sürülmektedir. Tesniye, 10/8 bu anlamı daha kuvvetli kılmaktadır. Geniş tartışmalar için, Roland De Vaux, *Ancient Israel- Its Life and Institutions*, London 1994, 345-346.

71. Tarihsel gelişmeler, zaman zaman Levi oğulları dışında ruhbanların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Hâkimler dönemi ve monarşinin başlarında tüm rahipler Levi soyundan gelmiyordu. Mesela, Hâkimler, 17/5; I. Samuel, 1/1; 2/18; I. Tarihler, 6/18-23. Bu konuda açıklamalar için Roland De Vaux, 361. Sonuçta şartlar bazen dönemin ruhani otoritesine bağlı olarak değişse de Levi oğulları etnik kökeni merkeze alan bir gelenekte Musa'nın soyu olma avantajını ve onun otoritesini ellerinde bulundurmayı sürdürmek istemiş olabilirler.

72. Çıkış 38/21; Sayılar, 1/47-54,

Harun'a dayandırmakta ve onun erkek soyunun sahip olduğu dinî otorite makamı olarak sunmaktadır.⁷³ Rahiplik böylelikle miras yoluyla elde edilen dinî görevleri, sorumlulukları ve imtiyazları ihtiva eder.⁷⁴ Onların vazifeleri sadece külte dayalı meditasyonu, kurban veya kâhinlik görevlerini kapsamaz,⁷⁵ aynı zamanda bir dereceye kadar Musa Şeriatı'nın öğretimi ve idaresini de içerir. Rahipler dinî konularda bir anlamda hâkimlik de yapmaktadırlar. Mesela Helenistik ve Roma Dönemlerinde rahiplerden oluşan bir mahkeme bulunmaktaydı. Bunu Yahudi kutsal kitabı haber vermektedir.⁷⁶ Rahipliğe dair imtiyazlar⁷⁷ veya kavmin yahut kavimden bir ferdin kutsanması⁷⁸ ve tapınak görevleri⁷⁹ gibi kâhinlik hizmetlerinin yanı sıra, rahiplerin halka yönelik olarak bir tür tıp hizmetleri⁸⁰ veya sürgün sonrası ortaya çıkan bir idari ve siyasi yönetim görevleri hatta vergi toplamak gibi kavim içindeki otoritesini sağlamlaştırıcı bir takım işlevleri vardır.

Başkâhinlik, geleneksel olarak Harun'a kadar dayanmakta ve İsrail halkından "seçilmiş biri olarak" Tanrı elçisine yardım etmektedir. Başkâhin, kavmin en yüksel "sivil" dinî otoritesidir. Yine o, giydiği elbiselerle,⁸¹ yaptığı özel işlerle (mesela öteki tüm rahiplerden sorumlu olması,⁸² İsrail'in peygamberden sonraki en önemli eğitmen öğreticisi oluşu⁸³ gibi) ve Tanrı halkının manevi önderi olarak ifa ettiği görevlerle (mesela, kavmin günahlarına kefarete olarak takdime sunması gibi)⁸⁴ öteki rahiplerden ayrılır.

73. Sayılar, 18/20.

74. Yahudi geleneğine göre İsrail Oğullarının Rab önünde hiyerarşiye dayalı bir yerleşik düzeni bulunmaktadır. bu aynı zamanda dinî otorite konusunda da bize ip uçları verecektir. Buna göre bir rahip, bir Levi'den üstündür. Bir Levi ise (öteki) İsrailiden üstündür. İsraili ise meşru bir evlilikten doğmayan bir İsrailiden (mamzer'den) üstündür. Mamzer, Netin (Tapınağa adanan kölenin evladı)'den, o da bir Yahudi olmayan mühtediden (proselyte) üstündür. Son olarak bir mühtedi hürriyeti sağlanmış bir köleden üstündür. Ancak rabbilere göre eğer bir mamzer bir bilgenin talebesi ise başrahipten bile üstün olur; Horayyot, 3/8'den naklen; Neusner, *Rabbanic Judaism*, 48.

75. Yahudilik'te Kurban ibadetinin anlamı konusunda bkz; Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, İstanbul 2003, 144-261.

76. Malaki, 2/7.

77. Rahiplik imtiyazları, kurban etlerinden, yemek takdimeleri (mesela un, yağ gibi), ilk ürün takdimeleri, koyunun ilk yünü takdimesine kadar 24 çeşide ayrılmaktadır; "Priest and Priesthood", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, 309.

78. Sayılar, 6/23-27.

79. Rahiplerin, başrahipten başlayarak, başrahip yardımcısı, askeri işler için görevli rahip, haznedar, tapınak ibadetlerinin zamanını düzenleyen rahip ve sıradan bir tapınak hizmetkârı olarak kâhine kadar bir hiyerarşi içinde ifa ettikleri tapınak görevleri bulunmaktadır. a.e., 309.

80. Levililer, 13 ve 15. bablar.

81. Elbisenin özellikleri detaylı olarak Tevrat'ta anlatılmaktadır; Çıkış, 28/5-14; 28/15-30-40.

82. I. Tarihler, 19/11.

83. Tesniye 33/8; Sayılar, 27/21.

84. Çıkış 30/10; Levililer, 16; 4/3-21.

Rahiplerin sürgün öncesi durumu gayet olumludur. Ruhban sınıfının, özellikle Mabed öncesi ibadet mekânı, *Toplanma Çadırı'na yönelik* önemi mevcuttu. Söz gelişi Levi oğullarının çöldeki yerleşik düzeni bir anlamda onların otoriter gücünü gösterecek şekilde Toplanma Çadırı'nın hemen etrafında bulunmaktaydı.⁸⁵ Rahipler bu taşınabilir mabedin resmi muhafızları⁸⁶ ve taşıyıcılarıydı.⁸⁷ Babil Sürgünü öncesi İsrail tarihinde ruhban sınıfı, peygamberlerin Süleyman Mabedi içindeki ritüel işlerine yardımcı olup⁸⁸ kehanet hizmetiyle görevliyken özellikle MÖ,VIII. asırdan itibaren rahiplik kurumsallaşmaya başlamış ve peygamberler bu kurumsallaşma ve kültleşmeden hoşlanmamış, sonuçta bazı olumsuz tedbirler almışlardı. Sürgün sonrasında rahiplik kast şekline bürünmüş ve politik sahaya da müdahale etmeye başlamıştır. II. Mabed'in yıkılışıyla (MS, 70) birlikte tapınak merkezli rahiplik kurumu sona ermişti. Onların yerini Yahudi din bilginleri rabbiler alacaktır.⁸⁹

Aslında ruhbanların ifa ettiği görevlerin İsrail Oğullarıyla Tanrı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine yönelik olduğunu ve bir anlamda İsrail'in *Tanrı halkı* oluşunu pekiştirici bir fonksiyon üstlendiklerini söyleyebiliriz. Bu kadar karmaşık kurallara ve ritüellere sahip olan bir geleneğin, rahiplik kurumunu canlı tutması ve sürdürmesi olağan görülebilir. Buna bağlı olarak Yahudi din geleneğinde otorite bir anlamda helezon şeklinde, Sina'dan emri alan Musa'dan veya devrin peygamberinden başlayarak –varsa hâkimler-ve ruhbanlar aracılığıyla kavme doğru genişlemekte ve kutsal otorite kavmin arasına yayılmaktaydı. Sonuçta kavmin kutsanması ve seçilmiş olma özelliği asırlar boyu bu kurumlar yoluyla daha dinamik tutulmaktaydı.

e. Rabbanilerin Otoritesi

Bu konuya değinmeden rabbani geleneğinin öncesindeki hazırlayıcı durumlardan özellikle Yahudi ana fırkalarından bahsetmemiz gerekir. MS, 70'te Romalılarca II. Tapınağın tahribinden önceki birkaç asır içinde dinî otoriteyi elinde bulunduranlar Yahudi Saduki veya Esseni fırkalarından ziyade özellikle Ferisiler (*peruşim*, kelime anlamı, *ayrışanlar*) idi. Bu insanlar, sözlü geleneğe (şifahi şeriata) sıkı sıkıya bağlı ve Tevrat tefsirinde otoriter kimselerdi. Rabbani literatür, Ferisilerin kendilerine özel disiplin kurallarından bahseder; mesela onlar kendilerinden olmayan insanlardan bir şey yemezler, özellikle Yahudi ana görüşlerine (ruhun ölmezliği, bedeninin yeniden dirilişi, irade hürriyeti ve meleklerin varlığı gibi) sahip idiler.

85. Sayılar, 1/53.

86. Sayılar, 1/53;3/28.

87. Sayılar, 4/5; Tesniye, 10/8.

88. Yahudilikte mabed ve ibadet konusunda ayrıntılı bilgi için; Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, İstanbul 1999, 100-157.

89. Sarıkçıoğlu, 162-163.

Yahudi avam tabakaları, Ferisilerden Tanrıdan korkar gibi çekinmekteydiler. Yine onlar arasından yazıcılar grubu, dua ve ilahilerin kompoze edilmesi, mabetlerde kutsal metinlerin okunup tefsir edilmesi gibi gündelik dinî hayatın vazgeçilmez hususlarında etkin rol üstlendiler. Ferisiler, Ezra'nın liderliğinin devamı olduğunu iddia ettiklerinden Başrahipten kendi otoritelerine boyun eğmesini talep etmişlerdi. Yahudi hukuk kodeksi *Halaqah*, onların kontrolünde olduğundan teşri işlerinde de otorite idiler. Ferisi çizgisinin, sonraki dönemlerde Talmud/Rabbani gelenek içinde eridiği ve günümüz ana Yahudi geleneğinin oluşmasında etkili olduğu bilinmektedir.⁹⁰

Rabbi kelime olarak tıpkı Arapça'da olduğu gibi "üstadım", "öğretmenim" anlamlarına gelmektedir. Rabbani geleneğe göre rabbi terimi II. Tapınağın MS, 70'te Romalılar tarafından tahrip edilmesinden önce özel anlamıyla kullanılmıyordu.⁹¹Bu dönemden önce rabbi kelimesi Musa'ya gelenek tarafından verilen önemli bir unvan⁹²olarak bulunmaktaydı. Rav terimi ise sonraki dönemlerde özellikle Babil'de aynı anlamda kullanılmaktaydı.

Rabbiler, Talmud'un oluşum dönemi (MS, II-VI. asırlar) sırasında modern öncesi geleneğin oluşmasında, klasik dönem Yahudiliğinin modern döneme aktarımında ve yeniden yapılanmasında hayati roller oynadılar. Kabaca Tevrat'ın öğretmenleri ve yorumcuları olarak kabul edilen bu insanlar, o döneme kadar sözlü olarak aktarılan ve yazılı kutsal metinler⁹³kadar otoriteye sahip olan *sözlü şeriat* öğretilerini aktarırken bunu sözlü geleneğin meşru ve mutlak yetkilendirilmiş sözcüleri olarak ifa ediyorlardı. Öyle ki bir rabbi olmadan herhangi bir metnin anlaşılması ve onun tefsir edilmesi mümkün

90. "Pharisees", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, 299 Ekrem Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, Isparta 2002, 162-163.

91. Roma idaresinin otorite bağlamında Yahudilik üzerine pek çok yönden etki ettiği ileri sürülmektedir; buna göre, rabbilerin Yahudi toplumu içindeki işlevleri sivil ve siyasi olmaktan ziyade dinî olarak daha da artmış, diasporanın hızla genişlemesiyle birlikte Yahudilik içinde teolojik genişlemeler ve teşekküller zenginleşmişti; Herbert Loewe, "Judaism", *E.R.*, VII, 591.

92. Moşe Rabenu; Efendimiz Musa.

93. Rabbiler, geleneği oluşturan kutsal kitapların iki temel kaynaktan geldiğini söylerken, yazılı vahyin öteki insanlar tarafından ele geçirilebileceğini, ama özeldede bir rabbiye genelde ise İsrail halkına kimlik ve dindarlık kazandıran şeyin aslında ağızdan ağıza nakledilen sözlü Tevrat (şeriat) olduğuna inanırlar; bu konudaki Talmud öğretisi için BT. Şabat 31a'dan naklen, F. E. Peters, *Judaism, Christianity and Islam- The Classical Texts and Their Interpretation*, New Jersey 1990, II, 157, ayrıca, Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2001, 158-163; bir başka gelenek kitabı olan *Sayılar Rabbah* ise daha açık olarak şifahi şeriatın İsrail için yazılı şeriatın daha önemli bir ayırt edici vasıf sunduğunu öğretir; buna göre Tanrı, yazılı şeriatı 613 emirle donatmış ve kavmin faziletli olmasına vesile olmuştur. Tanrı, rabbilerin naklettiği şifahi şeriatla onları öteki insanlardan ayırırken, aynı zamanda gerçek İsrail olarak sadece Yahudilerin ayakta kalmasını sağlamıştır, *Sayılar Rabbah*, 14/10'dan naklen Peters, 158.

değildir.⁹⁴ Kutsal metinlerin yorumlanması konusunda otorite ihtilafları bulunsa da en önemli fikhî (Halaqah) ve teolojik konularda anlama, tedvin yapma veya kanunlaştırma yetkisi onların tekelindeydi. Yine Yahudi dinî takvini (gündelik ibadet zamanlarını, haftalık veya bayramlar gibi) düzenleme işi de onların görevleri arasındadır.⁹⁵

Orta Çağlarda rabbiler büyük bir şeref ve hürmet gördüler. Mesela onlar, Tevrat okumak üzere sinagoga davet edildiğinde tüm dindarlar ayağa kalkardı. Bir rabbi, dinî eğitim kurumunun önderi veya eğitmeni olabilirdi. Rabbilik veraset yoluyla geçmezdi, ama örgün eğitim yoluyla meziyet kazanma işiydi. Sonuçta Orta Çağ'daki rabbani kurum ile Talmud Dönemi arasında çok az farklarla benzerlikler bulunmaktaydı. Bu dönemde de bir rabbi, öğretmenlik yapar, yargılar, sünnet, evlilik, cenaze gibi merasimleri icra eder, ritüel kurallara uygun olarak kurban keserdi. En önemli işlerinden biri de özel olarak kutsal kitap tedrisine devam etmesiydi. Hatta rabbi fazla dinî tedris yapmadığı zaman bazı Yahudi cemaatleri tarafından uzaklaştırılabildi.⁹⁶

Modern Çağ'da rabbanilerin görevleri çağdaş problemlere bağlı olarak yoğunlaşarak devam etmektedir. XIX. asırla birlikte Yahudi toplumu nispeten birliktelik ruhunu kaybetmiş görünse de sadece muhafazakâr değil reform, liberal Yahudilik içinde bile rabbani geleneği sürdürme arzusu daima mevcut olmuştur. Artık rabbaniler kendilerine ait modern ilahiyat fakültelelerinde “*Yahudilik Bilimi*” (Wissenschaft des Judentums) eğitimi almaktadırlar.⁹⁷

Rabbanilerin oluşturduğu otoritenin en önemli somut kanıtı Rabbani Yahudilik veya Talmud Yahudiliği denilen dinî gelenektir. Din, Yahudi geleneğinde kutsal metinlerin okunması ve yorumlanması yetkisi bağlamında değer kazanmaktadır. Yahudi geleneği bilhassa Orta Çağ Dönemi'nde kitap dini⁹⁸ olarak algılanmıştır. Kadim Dönem Yahudiler için midraş,⁹⁹ kutsal kitapla hayatın bütünleşmesi anlamına gelmekte ve bu anlamda din, daha çok

94. Nitekim Kur'an-ı Kerim, Yahudi din adamlarının kutsal metinleri yorumlanması başta olmak üzere dinin temel esaslarını koruma ve kollamada bir zamanlar İsrail peygamberleri kadar sorumluluk taşıdıklarını şu şekilde anlatmaktadır; “*Gerçekten Biz Tevrat'ı indirdik. Onda bir hidayet ve bir nur vardır. Allah'ın emrine râm olan peygamberler, onunla Yahudilere hüküm ederlerdi. Rabbaniler ve fakihleri (Ahbar) de Allah'ın kitabını korumaya memur olmaları ve üzerine şahit bulunmaları itibarıyla onunla hüküm ederlerdi. Artık insanlardan korkmayın benden korkun. Benim ayetlerimi az bir değere satmayın. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir*” (el-Maide, 5/44; el-En'am, 6/91).

95. Arnold Jacob Wolf, “Rabbanite”, *ER.*, XII, 182.

96. Wolf, 183,

97. Wolf, 184.

98. Kur'an-ı Kerim, Hristiyanlarla birlikte Yahudilere “Ey Ehl-i Kitab” diye hitap etmektedir.

99. Midraş, (kelime olarak *araştırma ve soruşturma yapmak, daras*), kutsal kitapların Yahudi bilgelerin inisiyatifinde anlam ve yorumlarının sağlandığı gelenek literatürünün genel

formlarla kaplanmış ritüeller bütünü olarak algılanmaktaydı. Nitekim Rabbanî Yahudilik, İbrani kutsal kitabı merkezli; yani kutsal metinlerin okunduğu, tedris edildiği, yorumlandığı ve uygulamaya konduğu bir geleneğin adıdır.¹⁰⁰

Rabbanî Yahudiliğin resmi oluşum dönemi ana hatlarıyla MS, 70-640 yıllarını kapsar. Rabbanî Yahudiliğin çıkışında Mesih'i beklentiler ve dinî hayatın daha fazla sistematikleştirilmesi arzuları da yatar. Bir başka deyişle temel olarak bu gelenek, Mesih umudunu yeşerten iki savaştan sonra (biri MS, 66-73 öteki 132-135 yılları arasında olmak üzere Romalılarla) ve Yahudi hayat nizamını yeniden tesis edip pratiğe koymayı amaçladı.¹⁰¹ Rabbanîlik, bir anlamda kelime manasının da gösterdiği gibi, İsa sonrası Yahudiliğin kayıtları olup bir anlamda bu kayıtlar, rabbanilerin Musa Şeriatı, Yahudi teolojisi ve seçilmiş halk öğretisi¹⁰² (özgün Yahudi etnolojisi) üzerinde oluşturdukları sözlü geleneğin kendisiydi.

Rabbanî Yahudilik kendi otoritesini Mişna'dan¹⁰³ ve Mişna'nın bir anlamda *tefsiri* olan (biri yaklaşık 500 yılında Babil de öteki, yaklaşık 400 yılında Filistin'de yazılan) iki Talmud'tan alır. Bu iki önemli vesikanın

adıdır. Bu tarz çabaların en erken dönemlerden beri bulunduğu sanılmaktadır. İlk defa Babil dönüşünden sonra hem yazıcılar hem de Yahudi bilgeleri olarak bilinen Soferim ve onların başkanı Ezra, yazılı şeriatın geleneksel yorumlarını tedris etmeye ve onu gündelik hayata uygulamaya koyuldu (Ezra, 7/6, 10-11) Bu süreç, hem son soferim'den biri kabul edilen hem de Mişna'nın ilk öğretmenlerinden sayılan Simeon Ha Tzaddik (M.Ö. IV-III. asırlar)'a kadar devam etti. Bundan sonra Mişna yazılı hâle getirilmeye başlandı. Halaqah ve Aqqadah Midraşı, Mişna Dönemi'nden başlayarak XII-XIII. asırlara kadar devam etti. Geniş bilgi için, "Midrash", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, 261-262. Kur'an-ı Kerim, Yahudi bilgilerinin kutsal kitap okuma, yazma ve tedris etme faaliyetlerinden bahsetmektedir; Al-i İmran, 3/79-80.

100. Jacob Neusner, *Rabbinic Judaism- Structure and System*, Minneapolis 1995, 31; Mircea Eliade, Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997, 294-298.

101. Jacob Neusner, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", *ER*, XII, 185.

102. Yahudi seçilmiş halk öğretisi konusunda ileri tartışmalar için; Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul 2000, 26-31.

103. Mişna Yahudi geleneğinin en önemli kayıtlarından olup, kesintisiz bir zincirle Musa'ya kadar dayandığına ve "Prens" unvanlı Rabbi Yuda tarafından MS, 220 yılında toplanıp düzenlendiğine (tedvin edildiğine) inanılır. İlk kez Mişna şifahi olmaktan çıkarak, yazılı hâle dönüşmüştür. Maimonides bu eserin söz konusu rabbi tarafından nasıl toplandığını geniş olarak Mişna Torah adlı eserinin girişinde anlatmaktadır; F. E. Peters, II, 166-168. Yahudiler, Mişna'nın Tevrat ile birlikte bizzat Sina'da Tanrı tarafından uluhiyet gizemi olarak betimlenerek verildiğine inanırlar; bu konuda geniş anlatımlar için; Pesikta Rabbati 14b'den naklen ; F. E. Peters, 158; ayrıca Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2001, 157-158. Mişna bununla birlikte kendi otoritesini sağlamlaştırmak için peygamberlik eseri olduğu iddiasında bulunmaz. Sadece Tanrı vahyi Tevrat'ın, tüm kutsal kitaplarla birlikte Mişna'yı da kapsadığına ve sözlü bir formülasyon ve sözlü bir aktarımla Sina'dan itibaren onun çatısını oluşturanlara kadar nakledildiğine inanılır; bu konuda geniş bilgi için; Neusner, *Rabbinic Judaism- Structure and System*, 47; ayrıca Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2001, 157-158.

yanında gelenek içinde oluşan, Eski Ahit'in bazı bölümlerine yapılan tefsirler¹⁰⁴ ile Yahudi dua kitabı *Siddur* ve bazı mistik risaleler bulunmaktadır.¹⁰⁵

Talmud, rabbani geleneğe bazen Talmud geleneği adını verecek kadar önem arz etmektedir. Talmud, Yahudi halkı için bilinç ve imanı somut olarak bir arada işleyen bir kayıttır. Talmud'un içeriğini oluşturan en temel unsurlardan biri Halaqah ise öteki Haqqadah'tır. En basit dille Halakah Yahudi hukuk kodeksi olup, muamelat, ibadet gibi normatif kanunları bildiren yorumları oluşturur. Normlar kendilerine uygun otoriter müeyyidelerle takviye edilmiş bir şekilde, insanların sivil cemiyet içindeki haklarını ve yükümlülüklerini içerir. Haqqadah ise genel olarak rabbilerin, Filistin ve Babil'de yaşayan Yahudi fikir ve düşünce sistemini yansıttıkları yorumlar olup, içerik olarak folklor, dinî âdet hatta etnik hurafelerle beraber kıssalar, öyküler ve atasözleri, darb-ı meseller, vaazlar, dinî ve millî diyaloglar hatta mitolojik unsurlarla bezedikleri konuları işler. Haqqadah'ın önceliği, Yahudi bilincine, zihnine ve tasavvur sahasına yönelmektir. Bu bölüm bilhassa kutsal kitapta adı geçen kutsal kahramanların hayatlarının şifahi olarak anlatılan kısımlarını, İsrail tarihinde geçen önemli olayları idealize eder, onları romantik bir tarzda süsler ve Yahudi nesillerin kutsal tarih bilincine sahip olmalarını sağlar. Bu yönüyle Haqqadah, Tamud'un üçte birini kapsayan sanatsal ve ilmi bir literatürdür. Rabbilerin otoriter kalemlerinden çıkan bu içerik, Romalılar için Latin edebiyatı neyi ifade ediyorsa Yahudiler için de onu ifade eder. Böyle bir yapıya sahip olan Talmud, aynı zamanda rabbilerin dinî karakterlerini, üsluplarını ve düşünce dünyalarını, onların tabiat anlayışlarını ve Yahudi dinî tecrübe anlayışının sosyal hayat üzerindeki etkileri ile İsrail halkının Yahudi olmayanlarla ilişkilerinin mahiyeti konusundaki fikirlerini bildiren genel, tarihsel Yahudi anlayışını yansıtır.¹⁰⁶

Rabbilerin, ilk zamanlarda önemsiz sayılacak kadar Yahudilik içinde değeri varken zaman geçtikçe üstün tabiata bürünmüşlerdir; öyle ki artık bir rabbi hem bir kanun adamı hem bir büyücü hem de bilge bir mistik olarak Yahudi milleti içinde dinî eğitim, zahitlik ve doğaüstü kudretleri açısından zirveye ulaşmış, Talmud üzerine otoriter biri hâline dönüşmüştü.¹⁰⁷

Rabbani Yahudilik sonuçta bir açıdan Yahudi millete uyarlanmış bir hayat tarzı, bir dünya görüşüdür. Onun en önemli özelliği normatif oluşu ve zaten varolan şer'i kuralların daha da sistematize edilmesi ve kanunlaştırılması işidir. Rabbilerin oluşturduğu bu formel Yahudilik, peygamberlerin

104. Bunlar Çıkış kitabı için Mekhilta; Levililer kitabı için Sifra; Sayılar ve Tesniye kitapları için Sifrei ve Tekvin ve Levililer kitapları üzerine yapılan tefsirleri içeren Bere'shit Rabbah ve Vayiqra Rabbah.

105. Neusner, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", 185.

106. Boaz Cohen, "Introduction", *Everyman's Talmud* ed. A. Cohen, New York 1975, III-IV.

107. Neusner, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", 186.

olmadığı dönemlerde vahyin yerini alan ama beşeri kimlikteki otoriteyi ifade etmektedir. Hatta rabbilere göre sözlü geleneği oluşturan Talmud geleneği, aslında Musa'dan itibaren¹⁰⁸ tedvin edildiği döneme kadar bilgiler tarafından nakledilen hikmetlerin kayıtlarından ibarettir ve tüm Yahudi halkının kurtuluşu için vücuda getirilmiştir.¹⁰⁹

Yahudi geleneği, rabbilerin Yahudi toplumu içindeki otoriter rollerini sağlamlaştırıcı güçlü söylemlere de sahiptir; rabbiler tıpkı Tanrı'nın, meleklerin ve "Rabbi" Musa'nın gökte yaptığı gibi yeryüzünde Tevrat'ı tedris edenlerin kendileri olduğuna inanırlar. Rabbiler, semavi ilim adamları olarak ilahi suretin gerçek sahipleridir. Bir rabbi hem yazılı hem de sözlü vahyi, bedeninde barındıran mukaddes kişidir. Onun hâl ve hareketleri sadece doğru değil aynı zamanda ilahîdir. Tevrat'ın olağanüstü gücünü taşıdığından maddi ve manevi güçlere sahiptir. Bir başka deyişle rabbiler, Tevrat'ın muhtevası konusunda üstat olduklarından kendileri de büyük kudret sahibidirler. Dahası, öteki Yahudi otorite kaynaklarını tehdit edip onlara meydan okuyan temel şey, onların Tevrat hakkındaki derin bilgileri sebebiyle göksel iradede bağımsız olarak hareket etme yetkisine sahip olduklarıdır. Bunun tabii sonucu olarak rabbiler, birini takdis edebilir veya onu lanetleyebilirler hatta *insanları ve hayvanları yaratabilirler*. Yine onlar çok kolay bir şekilde gökle (Tanrı ile) iletişim kurabildiklerinden ellerindeki Tevrat, kötü ruhların fillerini fesat edebilir. Hatta büyüye karşı olmalarına rağmen büyü-cülerin yaptıklarının aynını yapabilirler.¹¹⁰

Bir rabbi sadece Yahudi maddi hayat üzerinde mutlak otoritesini kullanmakla kalmaz; aynı zamanda metafizik âlemin yapısı ve düzenine de müdahale edebilir, onun işleyişi konusunda etken rol oynar; Tanrı'nın gizli isimlerini, ilahi cenk arabalarının sırlarını, dahası yaratılışın esrarını bilebilir. Eğer olağanüstü bir karizmaya sahipse Tanrı'nın gerçek varlığını ifade eden Şakinah (Sekîne)'in yüzünü görebilir. Her halükârda zaten Şakinah, rabbani okullarında zaten gizemli olarak mevcuttur. Bu gücüyle rabbi, avamdan

108. Rabbilere göre Tanrı, Sina Dağı'nda Tevrat'ın yanı sıra Mişna'yı, Haggadah'ı, Talmud'u uygun bir nizam içinde Musa'ya okumuştur. Hatta Tanrı, Musa'ya gelecekte din adamlarına sorulacak soruları ve verilen cevapları da vahiyle bildirmiştir. Tanrı konuşmasını bitirince "git ve oğullarıma bunu öğret" demiştir. Musa 'da "Rab, bunu onlar için yaz" diye karşılık verince, Tanrı "ben gerçekten bunu yazı hâlinde onlara vermek isterdim, ama Yahudi olmayan milletler (Gentile), gelecekte onlara sahip olabilir ve Tevrat'ı sahiplenebilir ve o zaman benim çocuklarım Gentile gibi olurlar. Sen onlara yazılı olarak kutsal kitapları ve Mişna'yı Haggadah'ı ve Talmud'u şifâhen ver..." diye buyurur; *Tanhuma 58b*'dan naklen; F. E. Peters, 157-158.

109. Neusner, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", 186.

110. Neusner, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", 189; hatta bir rabbi, Tevrat bilgisi olarak Yahudi geleneğinde *Tevrat'ın ete kemiğe bürünmüş* hâli olarak saygı görmektedir. Bu yönüyle o, Tanrı suretinde yaratılmış mukaddes bir kişidir; Neusner, *Rabbanic Judaism-Structure and System*, 54, 56-57.

insanlara nüfuz eden kötülükleri bertaraf edebilir, onların acılarını dindirebilir, kötü talihlerini ortadan kaldırabilir veya onlara sirayet eden her türlü hastalığı iyileştirebilir. Duanın etkili olabileceği uygun zamanları ve dua çeşitlerini bildiğinden, duasının etkisi, onun safiyetine, kutsiyetine ve öteki meziyetlerine bağlı olarak yücelebilir ki aslında bu, onun Tevrat'ın sırları konusundaki bilgisinden ve bilhassa özel diğer ibadetlerinden kaynaklanmaktadır. Bir rabbi tabiat olaylarına da müdahale edebilir; mesela yağmur getirebilir veya kıtlığa yol açabilir, onun bereketlendirmesiyle tarım mahsullerinin verimi artabilir veya lanetlemesiyle yok olabilir. Ruhani varlıklarla mesela meleklerle de iletişim kurabilir ve onlar tarafından ziyaret edilebilir veya onlardan mesajlar alabilir. Gücüne göre cinlerle hatta ölülerle rahatlıkla konuşabilir, fal bakabilir veya rüya tabiri yapabilir, büyü için düğüm atabilir veya muska türü şeyleri yapabilir veya etkisini bozabilir.¹¹¹Rabbilerin sıradan insanlar üzerindeki etkileri oldukça büyüktür. Onlar Tevrat'ı biliyor avam ise bundan mahrumdur. Zaten bir Yahudinin kafasındaki temel kalıp "*Tevrat ancak öğrencilikle öğrenilir*" cümlesidir.¹¹² Ancak bu ayrıcalıklar, hiçbir zaman rabbinin dışlanması için kullanılmamış aksine bu durum onun gelecekte içindeki rolünün artmasını göstermişti. Yahudi toplumu, rabbileri normal bir insan olarak gördüğü gibi kutsal bir insan olarak da görürler. Çünkü onlar bizzat Tanrı tarafından seçilmemesine rağmen İsrail'in Tanrı'ya verdiği en üst seviyedeki beşer yanıtı olarak değerlidirler.

Hiyerarşi açısından tüm İsrail, peygamberleri, azizleri ve bilge kişileriyle kozmolojik bir nizam içinde Sina Dağı'nda, Tanrı huzurunda durmaktadır. Rabbi otoritesi, taşıdığı sorumluluklarının bir neticesidir. Bir kimse ancak Tevrat'ı iyi okuyup amel ettiği takdirde mukaddes bir hayata sahip olabilir. İsa sonrası dönemlerde rabbi, İsrail'in çok özlediği peygamber otoritesini halka tekrar yaşatmak için vardır. Rabbi sahip olduğu imtiyazlarla sosyal ve dinî farklılıklara yol açabilecek şekilde kendisiyle insanlar arasında kalın duvarlar örmez, aksine bizzat Tanrı halkı ve Tanrı çocukları olmak bilincini kendi şahsında yaşamak ve bu duyguları birinci elden Yahudi toplumuna öğretmek için vardır.

f. Günümüz Yahudi Mezhepleri ve Otorite

Günümüzde dinî otorite her ne kadar modernizmin etkisiyle sarsıntıya uğrasa da özellikle Ortodoks Yahudilik, dinî geleneğin oluşturduğu

111. Neusner, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", 189.

112. Neusner, a.e, 190; Rabbanî Yahudilik, ilahî otoritenin yazılı hâli olarak kutsal kitabı merkeze alırken bilhassa Tevrat'a bir takım teolojik anlamlar da yüklemiştir; mesela bu kitap, Musa'ya verilen ve sadece rulolar hâlinde sarmalanmış kutsal metinler anlamına gelmez, rabbanilere göre o, Yahudi öğretiler bütünü, Yahudi olmanın pratik alanı, kurallar yumağı, Yahudi literatürünün bel kemiği, son olarak kurtuluş reçetesidir de. Geniş bilgi için; Neusner, *Rabbinic Judaism- Structure and System*, 46.

Halaqah'a sıkı bir şekilde bağlanan harekettir. Öncüleri XVIII. asırda Orta ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan bu akım, Yahudi cemaat teşkilatlarının (qehillah) otoritesini kaybettiği bir dönemde dinî sorumluluklar almaya başlamış ve hem iman hem de etnik anlamda Yahudi değerlerine sahip çıkmıştır. Tevrat'ın semadan geldiğine ve mutlak otoritesine, Halaqah'ın doğrudan veya dolaylı olarak bir vahiy ameliyesi olduğuna bunun neticesinde de tüm Yahudilerin, Halaqah'la uyumlu bir şekilde hayat sürmesi gerektiğine inanır. Geleneksel Yahudiliğin aksine, modern hayatın getirdiği yeniliklerin bilincinde olmasına rağmen, bu akım bir Yahudi için meşru bir otorite olarak Yahudilikten başka bir hayat tarzını kabul etmez. Neticede Yahudi toplumu içinde takipçileri azınlık durumunda olup, rabbani geleneği kutsallaştıran bir harekettir. Hatta bu hareket içinde bir ara "yeni" olan her şeyin Tevrat tarafından yasaklandığı inancı bile mevcuttu. Talmud eğitimine vurgu yapılan bu mezhepte, gelenek, Yahudileri örten ve koruyan bir *yaygiya* benzetilir. Günümüzde İsrail devletinde anayasanın Tevrat'a ve rabbani otoriteye (Halaqah'a) dayalı olmasını savunurlar. Hatta önde gelen rabbani otoriteler, anayasanın Tevrat'a göre olmasını kontrole edecek bir bilge konseyinin olmasını talep ederler. Yine İsrail içinde bu mezhebin kendi eğitim kurumları bulunmaktadır. İsrail devleti, seküler gruplar tarafından kurulmasına ve kurumlaştırılmasına rağmen, daima dinî otoriteler tarafından sorgulanmaktadır ve ülke içinde dinin etkin rol oynayıp oynamaması sorunu aktüel tartışma olarak sürmektedir. Buna karşılık devlet, Ortodoks Yahudiliğin otoritesini kabul eder bir temayül içindedir; söz gelişi, dinî okulların açılması, gıdaların şeriata uygun olup olmadığının kontrolü (*koşer*), dinî mahkemeler, evlenme ve boşanmayla ilgili özel bir rabbani biriminin varlığını kabul etme, dinî yıkanmayla ilgili düzenlemelerin sağlanması, sinagog inşası veya rabbi maaşlarının ödenmesi gibi pratik dinî hizmetler devletçe verilmektedir.¹¹³

Modern Yahudilik içinde en önemli akımlardan biri olan Muhafazakâr Yahudilik¹¹⁴ ise aktüel olarak Yahudiliğin modern hayatla uzlaşmasını istemekle birlikte dinin modern hayata hâkim olmasını istemektedir. Hareket kitleler arasında otoritesini sağlayacak önemli kavramsal unsurlara sahiptir. Bunlar arasında en önemli yeri Siyonizm ideolojisine sahip çıkmak işgal eder. Yine Yahudi Halaqah'ının otoritesini kabul etmekte ve yazılı vahyi, en önemli değer kabul etmektedir. Bu akımın öncüleri, Sina Ahdi'nin literal çehresinin korunmasını ve bunun neticesinde Yahudi dinî geleneğinde ortaya çıkan tüm dinî literatürün Yahudilere zorunlu kılınmasını ısrarla vurgularlar.¹¹⁵

113. Charles S. Liebman, "Orthodox Judaism", *ER*, XI, 114-122.

114. Avrupa kıtasında, XIX. asır ortalarında kurulan bu hareket, Avrupa ve Amerika'da etkindir.

115. Herbet Rosenblum, "Conservative Judaism", *ER*, IV, 63-67.

Reformist Yahudilik ise modernizm ile en fazla uzlaşan bir hareket olarak Liberal Yahudiliği temsil eder. Yaklaşık bir milyon insanın sahip olduğu bu görüş, Avrupa ve Amerika dinî zümreler arasında yaygın bir harekettir. Dinî otorite bağlamında yazılı ve sözlü şeriatın yani Tevrat ve Talmud'un literal olarak Sina'da Musa'ya verildiği şeklindeki geleneksel görüşü kabul etmez. Aksine ona göre bu iki otoriter kaynak, tarihsel tenkit metotlarına tabi tutulmalı ve hem kutsal metinler hem de gelenek, ilahi vahyin beşer yansımaları olarak kabul edilmelidir. Reformist Yahudilik, peygamberlerin sosyal adalete yönelik mesajlarını daha çok önemser ve bunları cemaatin kimliği için yararlı görür. Bunun yanında bu hareket, Yahudi dinini, daha yüce evrensel amaç için, yani gelecek olan Mesih'in varlığı için mühim görür. Zaten vahiy kavramı da gelişmeci bir yapıdadır ve beşer bilgisi ve dinî duyarlılıkla paralel ilerlemektedir. Böylece, bu akıma göre Yahudi düşünce geleneğinin gelişmesi, dinin yorumlanması konusunda en az vahiy kadar otoriterdir. Buna bağlı olarak fertlerin dinî hayatlarında esneklik mevcuttur ve geleneğin bağlayıcılığı çoğunlukla reddedilir. Sonuçta Yahudi olmak bu harekete göre dindar olmanın bir adım önündedir.¹¹⁶

SONUÇ

İlahi dinlerin ilki olan Yahudi geleneğinde otorite konusunu ele almak bir anlamda söz konusu dinin temel fenomenlerini incelemek anlamına gelecektir. İlk Çağlardan itibaren varlığını koruyabilen monoteist bir dine inanan Yahudiler, dinî hayatlarında Tanrı otoritesine özellikle dinî otoritenin mutlak sahibi olarak Tanrı hâkimiyetine güçlü ve etkili vurgular yapmaktadırlar. Bunun yanında İlahi otoritenin en önemli aktörü olan peygamberin karizmatik otoritesi, taşıdığı ilahi vahyin İsrail kavmi içindeki rolüne, algılanış biçimine ve sonucuna göre değişiklik gösterecektir.

Peygamberlerin toplum içindeki gücünü zaman zaman krallar olumlu veya olumsuz açıdan etkilemişlerdir. Ancak yine de eskatolojik bir Mesih beklentisine giren Yahudi geleneği kralın otoritesi konusunda uzlaştırıcı bir tavır sergiler ve bir kralın ancak Tanrı (dolayısıyla peygamber) tarafından atanması durumunda veya Tanrı yolunda gitmesi durumunda meşru sayılabileceğini savunur.

Babil Sürgünü sonrasında gittikçe kurumsallaşmaya başlayan ruhban sınıfı, özellikle günümüze kadar uzanan geleneğe ait, en önemli beşeri kurumdur. Bu beşeri kurumsallaşma ve kültleşme tehdidine karşı zaman zaman peygamberler bazı önleyici tedbirler almışlardır. Ruhban sınıfının mirasını devralan rabbiler ise Talmud'un oluşum dönemi (MS, II-VI. asırlar) sırasında modern öncesi geleneğin oluşmasında, klasik dönem Yahudiliğinin modern döneme aktarımında ve onun yeniden yapılanmasında hayati

116. Michael A. Meyer, "Reform Judaism", *ER*, XII, 254-256.

roller oynadılar. Kabaca Tevrat'ın öğretmenleri ve yorumcuları olarak kabul edilen bu insanlar, o döneme kadar sözlü olarak aktarılan ve yazılı kutsal metinler kadar otoriteye sahip olan *sözlü şeriat* öğretilerini aktarırken bunu sözlü geleneğin meşru ve mutlak yetkilendirilmiş sözcüleri olarak ifa ediyorlardı. Sonuçta otoritenin din içindeki en etkin aktörü, rabbiler ve onların oluşturduğu Talmud Yahudiliği olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbott, Walter, M. Joseph Gallagher, (ed.), *The Documents of Vatikan II*, London 1972.
- Adam, Baki; *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2001.
- Adams, Luther; Thomas Mikelson, "Legitimation", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, VIII, 499-509.
- Alberigo, G.; "Autorita e Potere", *Nuovo Dizionario di Teologia*, ed., Giuseppe Bar-baglio, Severino Dianich, Milano 1994, 79-94.
- Alicı, Mustafa; *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Işığında İslâm- Hıristiyan Diya-loğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Atkinson, James; "Luther, Martin", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 401-404.
- Aydın, Mehmet; *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Ankara 1995.
- Beilner, Wolfgang; "Authority", *Encyclopedia of Biblical Theology*, ed. Johannes B. Bauer, London 1978, 52-55.
- Belleville, L. L.; "Authority", *Dictionary of Paul and His Letters*, ed. Gerald F. Hart-horne, Ralph P. Martin, Leicester 1993, 54-59.
- Besalel, Yusuf; "Peygamberler ve Peygamberlik" *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 503-504.
- Bettenson, Henry; (ed., trans.), *The Early Chistian Fathers- A Selection from the writ-ings of the Fathers from St. Clement of Rome to St Athanasius*, Great Britain 1969.
- _____, *The Later Chistian Fathers- A Selection from the writings of the Fathers from St. Cril of Jerusalem to St Leo the Great*, Great Britain 1970.
- Bruce, F. F; "Israel", *New Bible Dictionary*, ed. J. D. Douglas, Leicester 1997, 519-532.
- Caparros, E.; M. Theriault, J. Thorn, ed. *Code of Canon Law Annotated*, Montreal 1993.
- Carley, J. W.; "Roman Catholic Theology", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 596-598.
- Chan, Wing-tsit; "Çin Dinleri", *Asya Dinleri*, ed. P. T. Raju, Wing-tsit Chang (çev. Abdullah Davudoğlu), İstanbul 2002, 219-462.
- Chanson, R.P.; "Authority", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richar-dson, John Bowden, London 1996, 58-60.
- Chapman, Geoffrey (ed.); *Catechism of The Catholic Church*, London 1994.
- Clement, Keith; "Sola Fide", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Ric-hardson, London 1996, 545.

- Cilacı, Osman; "Lutheranizm" *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul 2001, 224.
- _____, "Ortodoks Mezhebi" *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul 2001, 224.
- Cohen, Boaz; "Introduction", *Everyman's Talmud*, ed. A. Cohen, New York 1975, VI.
- De Vaux, Roland; *Ancient Israel- Its Life and Institutions*, London 1994.
- Demirci, Kürşat; *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul 2000.
- Eliade, Mircea; Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. A. Erbaş, İstanbul 1997.
- Elias, J. H.; "Authority", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 64-66.
- Güç, Ahmet; *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, İstanbul 2003
- _____, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, İstanbul 1999,
- Gündüz, Şinasi; *Dinsel Şiddet- Sevgi Söyleminden Şiddet Realitesine Hıristiyanlık*, İstanbul 2002
- _____, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001.
- _____, Mahmut Aydın, *Misyonerlik-Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Tür-kiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, İstanbul 2002.
- Güngör, Ali İsra; *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Ankara 1997.
- Gerish, B. A.; "Justification", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 314-315.
- Halligan, Nicholas; *The Administration of The Sacraments*, New York 1962.
- Hanson, R. P. C.; John Whale, "Papacy", *A New Dictionary of Christian Theology*, Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 424-425.
- Hünemann, Peter, ed.; *Heinrich Denzinger – Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Bologna 1995.
- Iverach, James; "Authority" *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, New York 1981, II, 249-254.
- Katar, Mehmet; "Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma", *Dini Araştırmalar*, III (Ocak- Nisan 2001) 9, 7-27.
- Liebman, Charles S.; "Orthodox Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XI, 114-122.
- Loewe, Herbert; "Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, VII, 127-149.
- Lull, Timothy F.; "Indulgences", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 295-296.
- Lockyer, Herbert; F. F. Bruce, (ed.), "King, Kingdom", *Nelson's Illustrated Bible Dictionary*, New York 1986, 616.
- Marty, Martin E.; "Protestantism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 23-38.
- Mcneill, J. T.; "Lutheranism, Luther", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 342-343.
- Meyer, Michael A.; "Reform Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 254-256.

- Neuner, J.- J. Dupuis (ed.); *The Christian Faith in The Doctrinal Documents of the Catholic Church* Bangalore 1983.
- Neusner, Jacob; "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 185-192.
- _____, *Rabbinic Judaism- Structure and System*, Minniapolis 1995,
- Packer, J. I.; "Authority", *New Bible Dictionary*", ed. J. D. Douglas Leicester 1997, 105-106.
- _____, "Scripture", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, Da-vid F. Wright, Leicester 1996, 627-631.
- Peters, F. E.; *Judaism, Christianity and Islam- The Classical Texts and Their Inter-pretation*, New Jersey 1990, I-III.
- Rosenblum, Herbet; "Conservative Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, IV, 63-67.
- Richard P. McBrien; "Roman Catholicism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 429-445.
- Provost, James H.; "Canon Law", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, III, 69-71.
- Raju, P. T.; "Hindistan Dinleri (Hinduizm'e Giriş: Genel Bir Bakış)", *Asya Dinleri*, ed. P. T. Raju, Wing-tsit Chang (çev. Abdullah Davudoğlu), İstanbul 2002, 23-214.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem; *Din Fenomenolojisi*, Isparta 2002.
- _____, "Mesih", *tabula rasa*, (Mayıs- Ağustos 2003), say. 8, 29-34.
- Sperling, S. David; "God: God in the Hebrew Scriptures", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, VI, 1-8.
- Suffrin, A. E.; "God (Jewish)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Has-tings, New York 1981, VI, 295-299.
- Şahin, M. Süreyya; *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1996.
- Waida, Manubu; *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, II, 1-6.
- Ware, Timothy; *The Orthodox Church*, Great Britain 1964, 61-62.
- Werbolwsky, R. J. Zwi, Geoffrey Wigoder, (ed)., "Kingdom of Heaven", *The Ency-lopedia of Jewish Religion*, London 1967, 229.
- _____, "Priest and Priesthood", *The Encylopedia of Jewish Religion*, London 1967, 309.
- _____, "Pharisees", *The Encylopedia of Jewish Religion*, London 1967, 299.
- _____, "Midrash", *The Encylopedia of Jewish Religion*, London 1967, 261-262.
- Wilson, Robert R.; "Prophecy: Biblical Prophecy", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mir-cea Eliade, New York, London 1987, XII, 14-23.
- Wolf, Arnold Jacob; "Rabbanite", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 181- 185.